

RESTAUROVÁNÍ GOTICKÝCH NÁSTĚNNÝCH MALEB A ODKRYV NOVÝCH NÁLEZŮ V KOSTELE SV. APOLINÁŘE V PRAZE NA NOVÉM MĚSTĚ

EVA SKAROLKOVÁ

Koncem 90. let 20. století a na začátku století 21. byly restaurovány významné gotické nástěnné figurální malby v kostele sv. Apolináře v Apolinářské ulici v Praze 2-Novém Městě. Jako obvykle byly restaurátorské práce rozděleny do několika etap, zahájeny byly v roce 1996 a ukončeny v roce 2002. Jejich průběh byl opakovaně konzultován s odpovědnou pracovnící NPÚ HMP – PhDr. Ivou Furákovou.

Obr. 1. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Celkový pohled na gotickou figurální výmalbu jižní stěny lodi, stav po restaurování. (foto P. Havlík, 2010).

V první etapě bylo provedeno upevnění dostupných maleb a část průzkumových prací, v etapě druhé proběhlo vlastní restaurování dosud známých maleb. K restaurátorské práci této etapy přizvala autorka článku akad. mal. RNDr. Milenu Nečáskovou. Ve třetí etapě (v letech 2002–2003) byly odkryty nové figurální nálezy, zrestaurované společně s navazujícím obrazem (obr. 1).

Restaurování maleb, které byly před jeho zahájením v havarijním stavu, mohlo být započato díky malému sponzorskému daru soukromé firmy Intax s.r.o. Příspěvek, ačkoliv nevelký, se objevil právě včas. Souběžně totiž probíhala oprava vitráží oken. Přestože provádějící firma postupovala s opatrností, bylo třeba zahájit upevňování maleb.

Stručná historie kostela sv. Apolináře

Vznik kostela sv. Apolináře souvisí s dílem Karla IV., a to se založením Nového Města pražského roku 1348. Podnětem k vystavění kostela na návrší Větrově se stalo císařovo rozhodnutí učiněné v roce 1362. Podle kroniky tzv. Beneše minority v tomto roce císař Karel IV. spolu s pražským arcibiskupem Arnoštem z Pardubic přeložili kanovnické kolegium ze středočeské Sadské na horu Větrov.¹ Lze usuzovat, že výstavba kostela mohla být započata snad již kolem roku 1360. Podélná sálová loď byla vystavěna v letech 1370–1376, v poslední čtvrtině 14. století byl připojen

¹ Patrocinium kapitulního kostela v Sadské a v Praze je v českém kontextu velice vzácné, dodnes se v pražské arcidiecézi nenachází jiný kostel stejného zasvěcení. Sv. Apolinář byl biskupem v Ravenně († 75–78), svátek v liturgickém kalendáři v Čechách připadá na 23. července.

Obr. 2. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Pás nástěnných maleb na severní zdi v lodi s výjevy Panny Marie Ochranitelky se světci, dále vpravo navazujícím Sv. Václavem mezi dvěma anděly, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

presbytář. Stavba snad byla dokončena již před rokem 1390 a kolem roku 1390 byl kostel v lodi vymalován. Císař Karel IV. zemřel v roce 1378. Výzdoba kostela sv. Apolináře je ojedinělým příkladem malířského umění doby Václava IV. v Praze. Koncem roku 1419 nebo počátkem roku 1420 kapitula chrám opustila s výjimkou jediného kanovníka, Petra z Kroměříže, který se přidal k husitům. To kostel patrně zachránilo před zkázou.

Za pruského obležení Prahy v květnu a červnu roku 1757 byl kostel změněn na muniční dílnu, ostřelován a na mnoha místech poškozen. V osmdesátých letech 19. století byly pozorovány trhliny zejména v prostoru kruchty a věže. Z iniciativy metropolitní kapituly byla nákladná rekonstrukce svěřena staviteli svatovítského dómu Josefu Mockerovi (1893–1898). Byly vyměněny klenby kruchty, provedeny nové vyzdívky a nově osazeny schody ve věži. Při práci v interiéru byly objeveny na severní a jižní stěně pásy fresek s postavami a poprsím světců, které byly ponechány odkryty a nekonzervovány.

Obr. 3. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Předání klíčů apoštolu sv. Petrovi, detail nástěnné malby na jižní stěně lodi, stav po restaurování. (foto P. Havlík, 2010).

Dobové zařazení maleb a popis výzdoby

Karel STEJSKAL (1984, 349) píše: „Někdy před rokem 1390 dal Jan z Jenštejna vyzdobit kapitulní kostel sv. Apolináře v Praze. Zde jsou na severní stěně jednolodí namalovány nadživotní postavy Madony Ochranitelky a světců (obr. 2). Jejich podnoží tvoří polopostavy starozákonních proroků a pohanských panovníků pod arkádami. Podobně je koncipován obraz sv. Václava na téže stěně: světec stojí na stočené mužské postavě, představující jeho vraha, knížete Boleslava. Shodným způsobem je koncipována výzdoba jižní stěny, kde námět Předání klíčů (obr. 3) se váže pouze k postavám Krista a sv. Petra. Ostatní apoštolové jsou opět pojati jako relativně samostatné postavy, stojící nad polopostavami starozákonních proroků (obr. 4). Námět souvisí nepochybně s hlubokou krizí papežské autority v době schizmatu.“²

² Malby byly popsány již v době první republiky (KUČHYNKA 1922; WAGNER 1922). Z mladších analýz kromě výše citované pasáže Karla STEJSKALA (1984) jmenujme popis ve stavebně-historickém průzkumu ŠURPMO (Muk/Lancinger 1980, 8). Naposledy malby prozkoumala Zuzana VŠETEČKOVÁ (2002), zde další literatura. Následující popis apolinářského nástěnného cyklu v textu článku se opírá o tuto práci. Pozn. red.

Na jižní stěně lodi po levé straně Krista je nejprve vyobrazen sv. Šimon nebo Matouš, pod ním je v arkádě sv. Zachariáš. Další postavou by mohl být sv. Juda Tadeáš s kyjem, následují sv. Tomáš držící kopí, sv. Bartoloměj a sv. Jan s kalichem (obr. 5). Svatý Petr stojí nejbliže ke Kristovi po jeho pravé ruce. Pod Kristem je pravděpodobně zobrazen David. Vpravo od Krista stojí sv. Ondřej s křížem v levé ruce. Další postavou je sv. Jakub Větší s perlou, následuje sv. Filip držící dvojitý kříž. Pod ním je zobrazen prorok Johel. Postavou sv. Matěje se sekerou prochází trhlina v omítce, v minulosti zde část omítky odpadla, proto se nedochovala hlava světce.

Dalším apoštolem v řadě je sv. Jakub menší s valchářskou holí, jedna z nejlépe dochovaných postav cyklu. Pod ním je namalována polopostava proroka Izaiáše. Třináctou postavou je Jidáš se zvláštní fyziognomií, držící váček s penězi. Pás uzavírá sv. Pavel s mečem a fragmenty andělů u hlavy.

Na severní stěně přicházejí k Panně Marii Ochránitelce zleva svaté matky a zprava svaté panny. Určení světic v levé části pásu není zcela jasné (obr. 6). Nejbliže ke kruchtě je pravděpodobně zobrazena sv. Cecílie s knihou a kotlíkem. Pod ní v arkádě je nejspíše vyobrazen její manžel, mučedník sv. Valerián. Následuje světiice s nejasným atributem. Další světiice je pravděpodobně sv. Ludmila s malým sv. Václavem zobrazená nad knížetem Bořivojem, čtvrtá světiice je Marie Salome se svými syny, sv. Janem Evangelistou a sv. Jakubem Větším, pátá Marie Kleofášova se syny Jakubem Menším, Barnabášem, Šimonem a Judou Tadeášem. Vedle Panny Marie stojí sv. Anna s malou Marií v náručí, pod ní je zobrazena trojice mužů. V pravé části pásu jsou světiice s korunami na hlavách, stojící nad pokořenými pohanskými panovníky (obr. 7). První světiice vpravo od Panny Marie je sv. Anežka Římská s beránkem u nohou, další je neurčená světiice

Obr. 4. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Pás nástěnných maleb na jižní straně lodi s výjevem Krista (Předání klíčů sv. Petrovi) s apoštoly, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

Obr. 5. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Detail pásu malby na jižní stěně lodi, zleva sv. Šimon nebo Matouš, sv. Juda Tadeáš, sv. Tomáš, sv. Bartoloměj a sv. Jan, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

Obr. 6. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Detail pásu malby na severní stěně lodi, zleva sv. Ludmila, Marie Salome, Marie Kleofášova, sv. Anna, Panna Maria, sv. Anežka Římská, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

s palmovou ratolestí a knihou. Následuje sv. Lucie (?) s mečem nebo dýkou, ale bez svého obvyklého atributu – očí. Řadu světic uzavírají sv. Kateřina s mečem a kolem, sv. Markéta s drakem a křížem a poslední sv. Barbora s věží a mečem. Na pás světic navazuje obraz sv. Václava mezi dvěma anděly s mečem a kopím, pod jeho nohama byl namalován buď kouřimský kníže Radslav, nebo kníže Boleslav (obr. 8).

Obr. 7. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Detail pásu malby na severní stěně lodi, zleva sv. Anežka Římská, neurčená svěřice, sv. Lucie (?), sv. Kateřina, sv. Markéta a sv. Barbora, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

V druhém pásu mezi okny jsou namalovány obrazy s převážně samostatnými postavami. Na jižní stěně je zobrazen sv. Vojtěch (resp. sv. Apolinář), nad Kristem je namalována sv. Alžběta Durynská se žebákem. Na severní stěně z levé strany je namalována postava v černém, která pravděpodobně představuje sv. Leopolda s vévodskou čapkou (obr. 9). Nad sv. Václavem je namalován sv. Zikmund (obr. 10) a po pravé straně dveří obraz se čtyřmi světicemi, možná Navštívení Panny Marie (?), obr. 11).

Zařazení maleb v lodi kostela do jednoho roku nebo krátkého časového období pravděpodobně není přesné. Restaurovaná malířská výzdoba byla provedena nejméně ve dvou obdobích, neboť na více místech bylo možno pozorovat dvě rozdílné malířské vrstvy na sobě.

Především rozměrnými obrazy světců ve vyšším pásu výzdoby prosvítají konsekrační kříže. Kdyby byly malby těchto obrazů plánovány již v době vysvěcování kostela, našlo by se jistě jiné umístění pro kříže, které jsou též krásným dekorativním prvkem a které byly malovány drceným azuritem. Avšak díky jejich zakrytí světeckými postavami se můžeme nyní obdivovat na fotografiích odebraných mikrovzorků dvěma zářícími polodrahokamy na sobě – azurit konsekračního kříže byl v postavě sv. Zikmunda přemalován malachitem. Nález malby se dvěma polodrahokamy přes sebe

není pro restaurátory běžnou událostí (PECHOVÁ 1998). Dnes kříže prosvítají všemi malbami horního pásu výzdoby, barevnost světeckých postav místně odpadla, nebo byla ztenčena.

Při restaurování nástěnného obrazu po pravé straně bočního oltáře Panny Marie Karlovské (s vyobrazením štíhlého světce s jemným, kresebně provedeným voussem) byla v jeho spodní části nalezena starší malba. Jedná se o fragment mužské postavy s výraznými rysy, (pohled z profilu) možná původně klečící. Před restaurováním byla spodní část této malby zcela bílá, nezřetelná. V pravém dolním rohu obrazu je též téměř zničená silueta menší postavy, snad donátora. Odlišně esteticky působí i malby v obou pásech výzdoby a malby skryté za bočními oltáři, které od Mockerových časů nejspíše nikdo neviděl.

Obr. 8. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Sv. Václav mezi dvěma anděly na severní stěně lodi, stav po restaurování. (foto P. Havlík, 2010).

Historické zásahy na malbách

Jak již bylo zmíněno, byly malby kdysi zakryty (patrně v barokním období), v době Mockerovy opravy kostela nalezeny, odkryty a jejich část byla opět překryta omítkou. Při Mockerově

Obr. 9. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Malba sv. Leopolda (?) na severní stěně lodi. **A)** Stav před restaurováním (foto E. Skarolková, 1996). **B)** Stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

Obr. 10. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Malba sv. Zikmunda na severní stěně lodi. **A)** Stav před restaurováním (foto E. Skarolková, 1996). **B)** Stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

Obr. 11. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Výjev se čtyřmi světicemi na severní stěně lodi, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

rekonstrukci kruchty došlo patrně k stavebnímu zásahu přímo do obrazů, neboť vždy poslední světice i světec nejsou dochováni v celkové velikosti a jsou doplněni mladší omítkou.

V letech 1920–1921 provedl akad. mal. Maxmilián Duchek konzervaci odkrytých fresek, jejíž kolaudace proběhla 11. 7. 1921. Po druhé světové válce v roce 1946 bylo třeba provést opravu krytiny a oken, po nich následovala i oprava interiéru. V roce 1947 byla očištěna žebra omytím od nátěrů. K omývání byl asi použit agresivní materiál, který poškodil i vzácné malby. Zvláště pod konzolami se na obrazech v barevné vrstvě nachází množství skvrn a rozměrných kapek, kde gotické pigmenty zcela chybí a je odhalena podkladová omítka. V roce 1948 bylo konstatováno silné zašpinění fresek. Jejich restaurováním byl pověřen prof. Bohuslav Slánský a sedm žáků jeho

Obr. 12. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Pás nástěnných maleb na jižní straně lodi s výjevem Krista (Předání klíčů sv. Petrovi) s apoštoly, stav po zahájení restaurování (foto E. Skarolková, 1996).

restaurátorské školy Akademie výtvarných umění. Práce proběhly v letech 1949–1950 (SLÁNSKÝ 1955). Jedním z žáků byl akad. mal. Jiří Blažej, náš vynikající restaurátor, se kterým autorka článku později o restaurování v kostele sv. Apolináře často hovořila. Právě od něho pochází informace, že bylo tehdy upevňování maleb provedeno parafínem.³ Jejich zásah snad nebyl příliš rozsáhlý. Restaurátorskou zprávu ani dokumentaci této opravy se ale autorce textu nalézt nepodařilo. Při chemické analýze pojítek, kterou provedly D. Pechová a M. Novotná, nebyla přítomnost parafínu dokázána.

Restaurování práce Stav maleb před zahájením restaurování v roce 1996

Malby byly před zahájením 1. etapy restaurátorských prací v havarijním stavu (obr. 12), nešetrným dotykem bylo možné již rozsáhlá poškození ještě rozšířit.

Obr. 13. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Sv. Václav mezi dvěma anděly a sv. Zikmund na severní stěně lodi, stav před restaurováním (foto E. Skarolková, 1996).

³ O použití parafínu píše i prof. SLÁNSKÝ (1955, 155).

Obr. 14. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Nově odkrytá malba Sv. Kryštofa s Ježíškem na jižní stěně lodi, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

Barevná vrstva byla téměř celoplošně zpráškovatělá, místy bylo možné setřít malbu rukou či ji oprášit. Pevnější části maleb se vlivem vlhkosti a solí rozpadaly do drobných, milimetrových šupinek. Šupinky pokrývaly tváře postav a několik celých figur. Křehké šupinky se uvolňovaly i se zrníčky písku od podkladové omítkové vrstvy, hrozilo jejich odpadávání.

Obraz sv. Václava mezi dvěma anděly u vchodu do kostela na červeném pozadí (v době zahájení zpevňování nečitelný, postava Boleslava byla v podstatě zničená) byl zpráškovatělý celoplošně, části malby se zvedaly i s omítkou od zdiva do výše, pojidlo podkladové omítky bylo zvětralé, uvolněná zrna písku odpadávala (obr. 13).

Podkladové omítkové vrstvy maleb byly rozpukané, od zdiva byly však uvolněné jen místně, jejich odpadávání v celé síle nehrozilo. Vlivem vlhkosti byla na řadě míst zvětralá štuková vrstva. Většina výše uvedených zásadních defektů, vznikajících vlivem času,⁴ byla posílena vztlínající vlhkostí a zatékáním (pod okny).

Malby byly v minulosti zabíleny a později opět odkrývány, defekty vzniklé nepříliš šetrným odkryvem, byly překryty silnou vrstvou nečistot. Právě mimořádné zašpinění malby podporovalo vznik domněnky, že prof. B. Slánský a jeho žáci malby pouze upevňovali. Vápenná vrstva nebyla sejmuta dokonale, místy dosud ulpívala na barevné vrstvě a potlačovala

barevnost.⁵ Starší tmely, sádrové a vápenno-pískové, vystupovaly často nad povrch okolní malby, byly uvolněné nebo vlhkostí zcela rozrušené. Barevná úprava jejich povrchu většinou neodpovídala svému okolí. Též způsob nanášení barev na tmely a jejich krycí klišový charakter by spíše odpovídal starší době vzniku, než profesionálnímu přístupu studentů restaurování.

⁴ Malby nebyly ošetřeny příliš dlouho, od maleb směrem k zemi byly nanášeny pevné, asi cementové omítky.

⁵ Například v partiích Kristova pláště.

Obr. 15. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Nově odkrytá malba, ikonograficky neurčená, na jižní stěně lodi, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

Minerální soli krystalizující v podobě bílého povlaku na povrchu malby potlačily její barevnost do té míry, že před zahájením restaurování byly části obrazů nečitelné (např. světice, přicházející k Panně Marii Ochránitelce od kruchty a postava světce s jemně kresleným vousem u bočního oltáře Panny Marie Karlovské).

Průzkumy a další nálezy

Při Mockerově opravě nebyly ponechány odkryty všechny malby, jak bylo doloženo restaurátorským průzkumem v závěru 90. let 20. století. Pod vrstvou mladší omítky na jižní stěně, mezi pásem s apoštoly a oltářem Panny Marie Karlovské, byly nalezeny další dva výjevy. Mockerovi spolupracovníci je zřejmě odkryli, ale nejspíše si nevěděli rady s většími defekty v ploše. Provedli jednoduchou ochranu maleb před nanášením nových omítek přelepením jejich části novinovým papírem. Snad jiná, neinformovaná skupina dělníků ochráněnou malbu mimořádně razantně napekovala, aby nová omítka dobře držela.

Při konzultacích s historiky umění vyslovil prof. PhDr. Jan Royt domněnku, že částečně odkrytá, k nerozeznání znečištěná malba na jižní stěně pokračuje směrem dolů k podlaze a zobrazuje sv. Kryštofa s Ježíškem (obr. 14).⁶ Postupem restaurátorských prací byla tato domněnka prokázána. Druhý, novinami přelepený a napekovaný úsek malby je dosud ikonograficky neurčený (obr. 15).

Při rekonstrukci elektroinstalace byly demontovány oltářní obrazy z obou bočních oltářů při vítězném oblouku. Za nimi se skrývalo velké překvapení. Oba oltáře překrývají část původní gotické malířské výzdoby. Za levým bočním oltářem sv. Rodiny si bylo možné prohlédnout průhledem po obraze dekorativní malbu na červeném podkladě. Za pravým bočním oltářem Panny Marie Karlovské je na stěně namalováno Ukřižování (obr. 16), v rohu jižní stěny sv. Jan Křtitel oděný v kůži. Významné malby byly zpráškovatělé, pokryté pavučinami a zbytky nepůvodních vrstev. Pavučiny byly opatrně mechanicky odstraněny. Barevná vrstva v takovém stupni degradace, že by ji bylo možné setřít rukou, byla opakovaně fixována. Další zásahy na obrazech prováděny nebyly z důvodu špatné přístupnosti. Postupně se objevily některé bez fixáže dosud nezřetelné detaily. Kolem postavy sv. Jana Křtitele bylo namalováno několik stromků se širokou korunou.⁷ Další stromek byl namalován poblíž světce s jemně kresleným vousem, ovšem ve velmi poškozeném

6 Kromě prof. Royta autorka článku konzultovala s PhDr. Daliborem Prixem, CSc., Ing. Janou Mukovou a PhDr. Zuzanou Všečekovou.

7 S odkazem na citaci z práce Karla STEJSKALA (1984, 349) si klademe otázku, zda skutečně nevyskytují apolinářské malby zájem o prostor.

Obr. 16. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Detail nástěnné malby za pravým bočním oltářem Panny Marie Karlovské (foto E. Skarolková, 1996).

Obr. 17. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Nově odkrytá malba na jižní stěně lodi kostela sv. Apolináře, stav po restaurování (foto K. Fink, 2006).

stavu (obr. 17). Oba světci jsou součástí jedné malby. Vpravo od nich je malířská výzdoba přerušena pásem původní omítky a dále následuje obraz sv. Kryštofa s Ježíškem.

Již v 1. etapě restaurování byla zjištěna zajímavá skutečnost – při přípravě podkladových omítek pro malbu byla štuková vrstva tváří světců ve spodních páslech (Panna Maria Ochránitelka mezi světicemi a Kristus s apoštoly) nanášena samostatně, patrně s cílem získat lepší podklad pro malbu inkarnátů (obr. 18). Svědčí o tom mírné zvýšení obličejových partií a trhlinky naznačující přechod obou omítek.

Ve stavebně-historickém průzkumu kostela sv. Apolináře (MUK/LANCINGER 1980, 7) se uvádí, že při zásahu, který prováděl prof. Slánský se svými žáky, bylo zjištěno, že obličeje postav na severní zdi byly kdysi úmyslně otlu-

čeny a poškozeny až na podkladovou omítku a později byly opraveny tmelem a retuší. S tímto údajem není možné souhlasit. Tváře světců na severní stěně nejsou poškozeny více, než tváře apoštolů na jižní stěně. U jednotlivých figur nebyly pozorovány rozdíly mezi malbou hlav a rukou ani dalších detailů, malby hlav plynule navazují na postavy světců.

Ve všech okenních špaletách byla nalezena mladší dekorativní výzdoba připomínající jednoduché malované mramorování, střídající žluté, růžové a bílé plochy s bílými a tmavě červenými akcenty, na hraně stěny a okna často s šedou lemující linií. Další podrobnosti z průzkumů jsou uvedené v restaurátorských zprávách (NEČÁSKOVÁ/SKAROLKOVÁ 1998; SKAROLKOVÁ 1996; 1999; 2002).

Restaurování maleb v letech 1996–1998

Barevná vrstva a otevřené omítkové vrstvy byly opakovaně fixovány. Fixáže byly prováděny postupně s ohledem na stav obrazů tak, aby nedocházelo ke smývání zpráškovatělých barevných tónů a k odplavování rozrušené omítky. Drobné i velké šupiny uvolněné malby byly upevňovány tamponováním zpět ke zpevňovanému podkladu nejprve menším a postupně silnějším tlakem. Po dosažení dobrého zpevnění povrchu byly malby upevněny – „přížehleny“ – tlakem krouživým pohybem nesavým tampónem. Tento postup byl dvakrát celoplošně opakován. Zvoleným fixážním prostředkem byl proteinový materiál, tj. žloutková emulze s polymerovaným lněným olejem a s konzervačním prostředkem. U samostatných maleb v horním pásu výmalby bylo zpevňování posíleno paraloidem. Vzhledem k mimořádně špatnému stavu byly otevřené omítkové vrstvy, jejichž povrch byl vlivem degradace již bez malby, prosyceny hlouběji penetrujícím roztokem paraloidu v toluenu (2–5%). Od zdiva uvolněné omítky byly upevněny injektováním (sokrat, ledan), dutiny byly vyplněny ledanem. Po uspokojivém ukončení zpevňování maleb byl realizován rozsáhlý sondážní průzkum, jehož cílem bylo zjištění rozpustnosti nečistot a solných výkvětů.

V provedených sondách se objevovala původní barevnost maleb a dosud skryté detaily, např. zdobení oděvů šablonovým dekorem (obr. 19), drobné postavičky kráčející spolu se svatými

matkami (obr. 20), kresby tváří, vousů, zdobení kalichu a další.

Kromě řady menších a rozsáhlejších sond byly v rámci průzkumu maleb (1. etapy restaurování v roce 1996) téměř vyčištěny tři postavy apoštolů na levé straně maleb na jižní stěně.

Z maleb byly postupně snímány vrstvy nečistot, vápenné vrstvy byly odstraňovány mechanicky, průběžně byly prováděny další fixáže. Zvětralé štukové tmely a sádrové tmely byly vyjmuty z plochy a hloubky maleb. Některé vyhovující pevné a hladké štukové tmely byly ponechány. Defekty byly vytmeleny jednou a více vrstvami štukového tmelu, dle hloubky poškození. Reverzibilní retuš byla provedena akvarelovými barvami s temperovou titanovou bělobou. Rovněž snadno odstranitelná závěrečná fixáž byla provedena 1–2% roztokem paraloidu v toluenu.

Při restaurátorských pracích byly objeveny otvory ve zdivu, vzniklé při stavbě kostela, jejichž dodatečné vybourání je vyloučeno. Jejich počet je značný a jsou umístěny v různých výškách nad sebou. U obrazů v horním pásu byly nacházeny přibližně v jejich rozích nebo mírně mimo a také v polovině výšky některých. Mnohé z otvorů ve výzdobě v horním pásu byly při opravách otvírány, přetmelovány, některé byly zazděny opukou a historickými ručně vyráběnými cihlami. Otvory ve spodním pásu výzdoby byly překryty původní omítkou, pravděpodobně většinou bez jakéhokoliv vyzdění. V obraze sv. Václava je zazděný otvor v jeho spodním pravém rohu, ve výšce 1,2 m nad současnou podlahou. V postavě

Obr. 18. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Detail sv. Ludmily z pásu na severní stěně lodi, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

Obr. 19. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Detail sv. Anežky Římské z pásu na severní stěně lodi, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

Obr. 20. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Děti u nohou Marie Kleofášovy z pásu na severní stěně lodi, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

sv. Ondřeje byl menší otevřený defekt, kterým mohla být změřena hloubka otvoru. Je to 63 cm. Důvod existence otvorů je nejasný, možná zcela prozaický – pro ukotvení lešení. Pro takové použití překvapuje jejich četnost i hustota výskytu.

Technika malby

Nástěnné malby v lodi kostela sv. Apolináře byly provedeny technikou secco na dvouvrstvé omítce. Na podkladovou jádrovou, velmi hrubozrnnou hubenou vrstvu byla nanášena štuková omítka o síle asi 0,5 cm. Omítky byly nanášeny shora dolů v pásích asi dvoumetrových, spodní pás byl přetažen přes horní bez snahy po dokonalém navázání. Povrch štukové vrstvy byl vyhlazen, v bočním nasvícení je viditelný jeho výrazný reliéf.

Provedení maleb na stěnách následovalo s jistým časovým odstupem od nanesení omítek. Ještě před realizací výzdoby byly stěny poško-

zeny. Drobnější defekty nebyly považovány za estetickou závadu a malba byla provedena přes ně. Větší poškození byla opravena tmelem – malba na nich provedená se odlišuje od svého okolí nejen zrnitostí povrchu, ale i barevným tónem. Úpravy omítky pro malby obličejů již byly zmíněny výše v textu. Napojení omítky bylo doloženo i mikroskopicky (obr. 21).⁸

Výraznou přípravnou štětcovou kresbu malby nemají. Na některých výše umístěných obrazech (světec v černém rouchu – patrně sv. Leopold a světec v zeleném rouchu – sv. Zikmund) je viditelná jednoduchá obrysová kresba postav a architektury tužkového charakteru. Místně se objevuje okrová podkresba některých detailů. Černá štětcová kresba, která podtrhuje detaily, byla nanášena na modelační vrstvu malby.

Barevnost inkarnátů obrazů v horním pásu téměř chybí. Ve spodních obrazech byly tváře a ruce podmalovány červenou barvou (železitý pigment), detaily na ní byly vymodelovány vysvětlováním a podtrženy černou štětcovou kresbou.

Chemicko-technologický rozbor černého vzorku z obrazu na severní kostelní zdi po levé straně (nahore nad vstupními dveřmi) dokázal, že se nejedná o černý pigment, ale zčernalou bělobu olovnatou s železitou červení. Bylo tak možné změnit názor na zobrazený výjev – jde spíše o vyobrazení světic, z nichž jedna byla oblečená do růžového pláště. V náznaku jsou zřetelné čtyři svatozáře. Tento výjev byl snad ze všech maleb v kostele dochován v nejpoškozenějším stavu. Obrazovou plochu tvořil v postatě písek s nečistotami a stíny ztmavlé barevnosti. Přesto je jeho dochovaný plošný fragment důležitou součástí celkové kompozice výzdoby lodi kostela.

Provádění modelací pláště světic a světců bylo řešeno vícero způsoby, buď vysvětlováním nebo ztmavováním na plošně nanesené barevné vrstvě, nebo lineárním rozvržením záhybů. Některé pláště jsou zdobeny šablonovým dekorem.

⁸ Na mikrovzorcích inkarnátů sv. Kateřiny a Ježíška je patrné proniknutí pigmentu jemnou spárou mezi omítkami do hloubky (PECHOVÁ 1998, nestr).

K malbě modrých tónů byl všude použit azurit, jeho rozdílného barevného působení bylo docíleno vrstvenou malbou. U postavy Panny Marie byly dvě vrstvy azuritu s mezivrstvou olovnatocínčitě žlutí nanášeny na podkladovou bílou vrstvu přírodní křídly (její použití je zde výjimečné). Fragment pláště díky vrstvení získává světlý, zářivý tón. Tmavšího a hlubšího působení azuritu v pozadí bylo docíleno podložením vrstvou uhlové černi.

Svatozáře byly namalovány bělobou olovnatou a olovnato-cínčitou žlutí. Tyto pigmenty časem tmavnou, což se stalo i zde. Původně nej-světlejší místa svatozáří jsou zabarvená do hněda.⁹

Na více místech jsou v malbě viditelná pentimenti (prostupování vrstev), např. u postavy apoštola prvního z levé strany, sv. Šimona nebo Matouše; na obraze sv. Václava mají andělé zdvojená křídla.

Identifikaci pigmentů prováděla Dorothea PECHOVÁ (1998). Pojítka barev bylo analyzováno v laboratoři Vysoké školy chemicko-technologické (ing. M. Novotná). V některých vzorcích byl nalezen žloutek a olej, pravděpodobně lněný, nelze však rozhodnout, zda se jednalo o pojídlo nebo se tyto materiály dostaly do maleb druhotně. V jednom vzorku, odebraném ze sondy dosud neodkryté malby, byl identifikován kasein, který mohl být použit při přelepování novinami.

Obr. 21. Praha 2-Nové Město, kostel sv. Apolináře. Detail sv. Kateřiny z pásu na severní stěně lodi, stav po restaurování (foto P. Havlík, 2010).

Odkryv a restaurování dvou nově nalezených výjevů – Sv. Kryštof s Ježíškem a výjev se čtyřmi světci (dosud ikonograficky neurčený) – v letech 2001-2002

Při restaurátorském sondážním průzkumu bylo dokázáno, že nezřetelný, nečitelný výjev na jižní zdi pokračuje pod nepůvodními vrstvami směrem dolů. Po jeho pravé straně pod oknem byl nalezen další figurální výjev se čtyřmi světci. Dříve odkrytá část malby (hlava sv. Kryštofa s Ježíškem, sedícím na jeho rameni, tělo se zeleným pláštěm a hůl přecházející ve stromek) byla v havarijním stavu. Barevná vrstva byla zpráškovatělá, místy byla již odpadlá. Omítka byla zvětřalá, uvolněná zrna písku se při dotyku prášila. Povrch obrazu byl silně znečištěn, plocha narušena velkými i menšími plombami zatřenými šedou barvou.

Postupně byly mechanicky kladívky a skalpely snímány nepůvodní vrstvy, tj. novodobé hlinkové nátěry a 0,5–1 cm silná omítka. Nakonec byla celoplošně odstraněna vrstva zabarveného vápenného nátěru. Odhalená malba byla rovněž razantně hustě napekována. Při další práci bylo třeba věnovat pozornost pečlivému čtení dochovaných fragmentů a náznakově je pospojovat do celku.

⁹ Stejně pigmenty (s totožnou změnou vzniklou stářím) byly použity na svatozářích maleb v kostele sv. Jakuba v Libiší u Neratovic. Malířská výzdoba tohoto kostela pochází rovněž z konce 14. století, z období vlády Václava IV.

Již v průběhu odkryvu byla zpevňována omítka a barevná vrstva fixážemi a injektováním. Zvláštní péče byla věnována zpevňování dříve odhalené části obrazu sv. Kryštofa. Po dosažení vyhovující soudržnosti částic bylo upevňování podpořeno opakovaným tlakem, přitlačováním šupin malby a zvětralých částí. Injektovány byly rovněž kapsy kolem velkých plomb. Postupně byly vyjímány cizorodé materiály tmelů – sádra, hrubé tmely. Po dostatečném zpevnění malby i omítky a potřebné technologické přestávce byly provedeny sondy a zkoušky odmyývání silné vrstvy nečistot a nepůvodních zásahů. Potom byly z maleb celoplošně smývány nečistoty a přemalby, proces byl několikrát opakován. Odstraněním nečistot se zviditelnila řada dochovaných detailů, kresba na svatozářích, modelace pláště Ježíška, detaily stromu – hole, starší malba – konsekrační kříž. Stopově se dochovaly fragmenty ručky Ježíška, držící se Kryštofa za vlasy a světcovy vousy. Ve spodní části malby bylo možno ze stop barevných tónů rozečíst siluetu dolní části postavy obra a v náznaku tak dořešit celek obrazu.

Malba čtyř světců napravo od Kryštofa se podobá oběma již restaurovaným pásovým obrazům v lodi kostela. Nebýt nešťastného pekování, byly by postavy svatých dochovány i s černou kresbou (viz. fragmenty očí). Možná rozměrný defekt přibližně ve středu malby vzbudil dojem v tehdejších opravářích, že poškozený obraz bude pro diváka nepřijatelný. Dochované detaily (oči, svatozáře, barevnost – např. fialová a růžová, okřídlená zvířátka s rohy, knihy, pultíky, zelené pozadí...) svědčí o kráse obrazu.

Po vytmelení byly defekty zapojeny reverzibilní retuši s náznaky barevné rekonstrukce. Při restaurátorských pracích na nově odhalených malbách v kostele svatého Apolináře se osvědčily materiály Teraco tmel a Teraco injekt.

Odkryvem a restaurováním nalezených maleb bylo dosaženo monumentálního působení malířské výzdoby celé lodi kostela svatého Apolináře z období vrcholné české gotiky.

LITERATURA

- BAŤKOVÁ 1998 — Růžena BAŤKOVÁ (ed.): Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad Praha 1998.
- KUCHYNKA 1922 — Rudolf KUCHYNKA: Nástěnné malby v kostele sv. Apolináře v Praze. Památky archeologické XXXIII, 1922–1923, 41–44.
- MUK/LANCINGER 1980 — Jan MUK / Libor LANCINGER: Nové Město, kostel sv. Apolináře. Stavebně-historický průzkum Prahy. Strojopis SÚRPMO, Praha 1980, uloženo: archiv NPÚ HMP.
- NEČÁSKOVÁ/SKAROLKOVÁ 1998 — Milena NEČÁSKOVÁ / Eva SKAROLKOVÁ: Restaurování gotických nástěnných maleb v kostele svatého Apolináře v Praze, 2. etapa. Restaurátorský záměr, 2 díly, Praha 1998, uloženo: archiv NPÚ HMP.
- PECHOVÁ 1998 — Dorothea PECHOVÁ: Chemicko-technologická zpráva z kostela sv. Apolináře v Praze. In: NEČÁSKOVÁ/SKAROLKOVÁ 1998, součást restaurátorské zprávy, Praha 1998, uloženo: archiv NPÚ HMP.
- SKAROLKOVÁ 1996 — Eva SKAROLKOVÁ: I. etapa restaurování nástěnných maleb v kostele sv. Apolináře, Apolinářská ulice, Praha 2. Restaurátorský záměr, Praha 1996, uloženo: archiv NPÚ HMP.
- SKAROLKOVÁ 1999 — Eva SKAROLKOVÁ: Průzkum na klenbě a stěnách lodi a presbytáře kostela svatého Apolináře, Praha. Restaurátorský záměr, Praha 1999, uloženo: archiv NPÚ HMP.
- SKAROLKOVÁ 2002 — Eva SKAROLKOVÁ: Odkryv a restaurování nově nalezených maleb Svatý Kryštof s Ježíškem, Dvanáctiletý Ježíš v chrámu (?). Restaurátorský záměr, Praha 2002 uloženo: archiv NPÚ HMP.
- SLÁNSKÝ 1955 — Bohumil SLÁNSKÝ: Odpověď k článku O výchově restaurátorských kádří. Zprávy památkové péče XV, 1955, 154–157.
- STEJSKAL 1984 — Karel STEJSKAL: Nástěnné malířství 2. poloviny 14. a počátku 15. století. In: Rudolf CHADRABA / Josef KRÁSA (eds.): Dějiny českého výtvarného umění. I. díl., 1. část, Praha 1984, 343–354.
- VÍTOVSKÝ 1976 — Jakub VÍTOVSKÝ: Nástěnné malby v kostele sv. Anny na Starém Městě v Praze. Památky a příroda 1, 1976, 513–525.
- VŠETEČKOVÁ 2002 — Zuzana VŠETEČKOVÁ, Gotické nástěnné malby v kostele sv. Apolináře. In: Dalibor PŘIX (ed.): Pro arte. Sborník k poctě Ivo Hlobila, Praha 2002, 157–168.
- WAGNER 1922 — Václav WAGNER: Nástěnné malby v kostele sv. Apolináře v Praze. Za starou Prahu IX, 1922, 6–8.

ak. mal. Eva SKAROLKOVÁ
soukromá restaurátorka, Praha
eva.skarolkova@centrum.cz